

РОЗДІЛ IV

Естетика та філософія мистецтва

УДК 09(075)+002 (477)

Олександра Бляшук

Філософсько-мистецькі особливості оздоблення друків Івана Федорова

У статті проаналізовано друкарську діяльність Івана Федорова в Україні, акцентовано увагу на філософсько-мистецьких особливостях оздоблення друкованих І. Федоровим книг.

Ключові слова: українське книгодрукування, видавнича справа, оздоблення книг.

Постановка наукової проблеми та її значення. Волинське місто Острів у XVI столітті стало центром освіти й культури для всієї України, на що князь Костянтин, як писав І. Огієнко, не шкодував матеріальних засобів. Діяльність Острозького була дуже корисною для українського народу [14, с. 46–47].

Один із важливих елементів культурної спадщини України – рукописи та друковані книги – створені саме тут. Відомо, що першодрукар Івана Федоров заснував чотири друкарні: у Москві, у білоруському містечку Заблудові та дві в Україні – у Львові й Острозі.

У той час на українську культуру впливали різні чинники, передовсім реформаційний та контрреформаційний рухи із Західної Європи; наступ католицизму, що спричинив появу релігійної полеміки й стимулював українських високоосвічених людей до пошуків державотворення. Особливо великий вплив на формування національної культури, утвердження православ'я, активізацію культурного життя краю мали книги друковані в Україні.

Іван Федоров, як свідчать дослідники, був не лише технічно грамотною людиною, яка навчилася працювати на друкарському верстаті. Він літератор – редактор текстів, художник – творець шрифтів і оздоб, мислитель, який переймається долею українського народу, сподвижник Костянтина Острозького. Самі ж «острожці» обстоювали православне бачення проблем Бога і світу, Бога і людини, чітко розмежовуючи земне та небесне, видимий та невидимий світ, протиставляли тілесній духовну природу людини. Це давало можливість ставити перешкоду між зв'язком Бога та церковної ієрархії, стимулюючи демократизацію церкви.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Дослідження друкарства в Україні та на Волині зокрема не втрачала своєї актуальності в наукових колах упродовж понад двох століть. Питання розвитку книгодрукування в Україні досліджували О. Вікторов, А. Зернова, І. Каратаєв, Є. Немировський, І. Огієнко, П. Строев, М. Тихомиров, В. Ундольський та багато інших [11, 12].

Сьогодні з'явилися нові факти про творчість та життя Івана Федорова, які відображені в наукових доробках Я. Д. Ісаєвича («Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні»), Г. І. Коляди («Початок українського книгодрукування. Іван Федоров у Львові та Острозі»). Зокрема, Я. П. Запаско у роботі «Мистецька спадщина Івана Федорова» узагальнив фактичний матеріал, у якому висвітлено особливості оздоблення друків Івана Федорова.

Мета статті – дослідити філософсько-мистецькі особливості оздоблення книгодруків Івана Федорова.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження: Львів у XVI ст. – великий східнослов'янський культурний осередок і торговельно-економічний центр Східної Європи.

Є припущення істориків, що кириличне книгодрукування у Львові існувало ще до Івана Федорова (С. Бандтке, Я. Головацький, Д. Зубрицький, Г. Коляда). Однак документального обґрунтування

© Бляшук О., 2013

цьому немає, і ця думка спирається лише на зміст напису могильної плити І. Федорова, – «Иоан Федорович. друкар Москвитин, который своим тщанием друкование занедбалое обновил» [7, с. 38]. За словами І. Огієнка, автор напису добре знав, що вже до Федоровича працювали і Фіоль, і Скорина, і гурток у Несвіжі, а тому Москвитин не був першим «руським» друкарем. [14, с. 446]. Із цим висновком не погоджується вітчизняний історик книги Я. Ісаєвич, який наголошує, що на сьогодні знайдено понад 500 примірників федоровських друків, а з видань «дофедоровської друкарні» не збереглося жодного примірника [6, с. 191].

Досліджуючи філософські та мистецькі погляди Івана Федорова Л. Владимиров припускає, що мешкаючи і працюючи в Кремлі, книгодрукар, без сумніву, входив до літературного гуртка Грека, у якому вивчив грецьку мову, дізнався про Альда Мануція та книгодрукарське мистецтво. Свої теоретичні знання він утілював у практичну діяльність, працюючи над московськими анонімними виданнями Євангелія та Псалтиря [1].

Є. Немировецький, указуючи на записи в документах Краківського університету, вважає, що Іван Федоров у 30-ті рр. XVI ст. працював у краківській друкарні Ф. Унглера, де й набув друкарської майстерності. Зокрема, у промоційному акті університету (*Liber Promotionum*) сказано, що 1529 р. «Іван син Федора з Петковиць Краківської єпархії» («*Johannes Theodori de Phyetkowycze dioc. Cracoviensis*») став студентом університету, а 1532 р. «Іван Федір Москвитин, красноставський канонік» («*Joannes Theodorus Moscus canonicus Crasnostaviensis*») отримав науковий ступінь бакалавра [11]. Історик Я. Ісаєвич вважає, що записи в документах Краківського університету стосуються іншої людини.

Актуальним є також питання авторства післямов, адже певний час вважали, що І. Федоров і П. Мстиславець виконували лише технічні функції: виливали шрифти, склали та верстали шпальти, гравіювали дереворитні прикраси. Науковці припускали, що авторами післямови до московських видань – «Апостола» (1564) та «Часовників» (два видання 1565) були літератори митрополит Макарій або протоієрей Сильвестр. Однак у період виготовлення московського Апостола, ані вищезгаданого митрополита, ані протоієрея вже не було в живих. Крім того, рівень післямов до інших видань, які надрукував І. Федоров пізніше в Білорусі та Україні, був не гіршим. Отже, можна зробити висновок, що Іван Федоров післямови створював сам, маючи хорошу освіту та будучи талановитим літератором і мислителем. За свідченнями відомого діяча білоруського та польського реформаторського руху Симона Будного (1530–1593), І. Федоров і П. Мстиславець самі корегували богослужбові тексти. Дослідник Я. Ісаєвич зазначає: «Хоч обидва вони були визначними майстрами друкарства і обидва брали участь у редагуванні тексту московських видань, не випадково Івана Федорова названо всюди на першому місці. Літературна праця високо цінувалася сучасниками, тому з двох рівних за становищем першодрукарів авторитетнішим був саме він. Але, зрозуміло, що три московські видання 1564–1565 рр. слід вважати спільною працею Івана Федорова і Петра Мстиславця» [6, 191 с.]. Сучасні дослідники книги наголошують, що яскрава післямова І. Федорова, написана ним до львівського «Апостола» (1574), набагато перевершує за літературним хистом післямови П. Мстиславця, складені ним у Вільні для своїх видань.

Свою видавничу діяльність в Україні І. Федоров розпочав із друкування богослужбової книги – «Апостола», над виготовленням якої працював майже рік: із 25 лютого 1573 р. до лютого 1574-го. Загалом львівський «Апостол» був перевиданням московського «Апостола» 1564 р.: текст львівського видання надрукований таким самим шрифтом, що й текст московського. Щоправда, вилитий І. Федоровим і П. Мстиславцем друкарський шрифт (10 рядків = 85 мм) відзначався графічною чіткістю: літери цього шрифту були трохи нахилені вправо, без засічок, із них склалися щільні та виразні шпальти. Цим шрифтом І. Федоров надрукував кілька українських видань: у Львові – «Апостол» (1574) і «Буквар» (1574), а в Острозі – «Читанку» (1578), «Буквар» (1578–1580) і Хронологію Андрія Римші. У Новому Завіті з Псалтирем (1580) і Біблії (1581) цей шрифт був використаний для складання титульних аркушів та заголовків.

Я. Запаско відзначає, що цей шрифт подібний до півуставного письма українських книг першої половини XVI ст. (Київське Євангеліє 1526 р. і Євангеліє початку XVI ст. із Серпів у Галичині). Він наголошує: «Привертають увагу високі художні особливості цього шрифту. Він значно досконаліший, ніж кириличні шрифти першодрукарів Ш. Фіоля, Макарія і Ф. Скорини. До речі, і пізніше, у XVII–XVIII ст., в усьому кириличному друкарстві не створено шрифтів такого високого мистецького рівня» [4, с. 123].

На відміну від московського, у львівському «Апостолі» лише на початку розміщено три додаткові пояснювальні статті, а післямова переписана та збільшена за обсягом. Друкар також зберіг

принцип посторінково-просторової побудови книги, конструкцію шпальт і композиційну особливість графічного оздоблення видання. Розмір сторінок львівського «Апостола» після обрізу (за примірником Державної публічної бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі) 30 x 19,5 см; розмір шпальти (без надшпальтових і підшпальтових кіноварних рядків) – 21,1 x 12 см; обсяг львівського видання трохи більший від московського (за рахунок трьох нових передмов і доповненої післямови); колонцифри розміщені в правому нижньому кутку лицьового боку кожного аркуша; повні сторінки складаються з 25 рядків тексту (без верхніх і нижніх допоміжних рядків). Книга надрукована двома фарбами (червоною і чорною) на папері польського та місцевого виробництва (з папірні м. Буська на Львівщині). Червоною фарбою (кіновар'ю) були надруковані в'язеві рядки, перші літери кожної частини й назви частин та нумерація частин (на книжкових полях), надшпальтові й підшпальтові допоміжні рядки, колонтитули тощо. Львівське видання «Апостола» багатше від московського й за художнім оздобленням. У львівському виданні Іван Федоров використав: сторінкових гравюр – 3 (у московському 1); заставок – 51 (у московському 48); великих візерункових ініціалів – 23 (у московському 22); кінцівок – 47 (у московському 1); кіноварних ініціалів-ломбардів – 24 (у московському 24); в'язевих рядків – 27 (у московському 24).

У львівському «Апостолі», як і в московському, основним компонентом оздоблення друку були великі візерункові заставки, переважну більшість яких надрукували з московських дощок або скопіювали з них. Композиції нових заставок і кінцівок, вирізьблених у Львові, були створені на основі місцевих українських або західноєвропейських орнаментально-декоративних зразків, творчо перероблених І. Федоровим згідно із загальною художньо-стильовою побудовою львівського видання та враховуючи традиційні національні елементи. У рослинному орнаменті, наприклад, було використано такі нові декоративні мотиви, як стилізовані листки клена, винограду, дуба й аканта. Ці декоративні елементи з'явилися у львівському «Апостолі» під безпосереднім впливом художнього оздоблення таких українських рукописів місцевого походження, як Євангеліє 1546 р. з Хишевич (Львівщина) й Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.

У львівському «Апостолі» І. Федоров застосовує нові прикрашальні елементи книги – кінцівки, які, до речі, на той час широко вживалися в українських рукописах. Також уперше у своїй друкарській практиці на звороті останнього друкованого аркуша львівського «Апостола» він подає особисту видавничу марку, виконану в дусі ренесансної графіки: рука тримає товсту стеблину, від якої розгалужується пишній рослинний декор. Серед гнучкого рослинно-квіткового орнаменту Федоров закомпонував два картуші: зліва – герб міста Львова із зображенням лева у відкритій брамі міського муру з трьома баштами; справа – герб самого друкаря у вигляді змійки, подібної до дзеркального відображення літери S зі стрілкою вгорі. Унизу марки – з обох боків стеблини – закомпоновано два рядки: «Іоаннь Федоровичь друкарь Москвитин». На початку «Апостола» подано дві сторінкові фігурні гравюри: на звороті першого нумерованого аркуша – герб Г. Ходкевича в архітектурній рамці (рамку використано з московського «Апостола», а герб – із заблудівського Псалтиря із Часословом); перед початком основного тексту (по закінченні трьох вступних частин) – зображення апостола Луки в обрамленні такої ж архітектурної рамки. Дереворит із зображенням апостола Луки намальований і вирізьблений заново. На майстерно виконаній гравюрі закомпоновані монограми ЛП і WS, які, ймовірно, належать львівському художникові Лаврентію Пилиповичу Пухалі та краківському граверові Венделю Шарфенбергу.

У тому ж 1574 р. І. Федоров надрукував у Львові одне з найзначніших своїх видань – перший східнослов'янський «Буквар». Титульного аркуша у виданні ще не було (як і в Апостолі), але на останній сторінці книги стояв друкарський знак І. Федорова з вирізьбленими літерами й гербом Львова. Посібник виданий невеликим форматом – у восьму частку аркуша, обсягом 40 аркушів без нумерації сторінок. Книга надрукована тим самим шрифтом, що й львівський «Апостол», повна сторінка складається з 15 рядків. Буквар поділяється на дві частини: у першій дається абетка та правила граматики, у другій – тексти для читання. Тексти для читання являли собою найголовніші молитви із Часослова, а також уривки з Книги притч Соломонових про потребу навчання та пошану до батьків, моралістичні тексти, звернення до батьків про засади виховання дітей. Для оздоблення посібника було вирізьблено на дереві п'ять заставок, три кінцівки і дві невеличкі гравюри – герб Львова та друкарський знак Івана Федорова. Наклад видання, імовірно, був не менше 2000 примірників. Буквар, надрукований однією чорною фарбою церковнослов'янською мовою, яку тоді вважали літературною мовою («високий стиль»).

Видавнича діяльність Івана Федорова у Львові була нерентабельною: маючи грошові зобов'язання, друкар повністю розрахуватися зі своїми кредиторами не міг. Тому й віддав друкарню на деякий час під заставу й пішов на службу до мецената – тепер уже до князя В. К. Острозького. Іван Федоров переїхав зі Львова на Волинь 1575 р. Київський воєвода Костянтин-Василь Костянтинович Острозький (1526–1608) – найбагатший магнат у Польсько-Литовській державі – був на той час одним із найвпливовіших прибічників православ'я. Щоб протистояти католицькій експансії, яка значно посилилася після укладання 1569 р. Люблінської унії, у княжому родовому маєтку в м. Острозі було створено Острозьку школу вищого типу – «тримовний лицей», у якому вели церковнослов'янською, грецькою, латинською мовами. Крім цього, князь Острозький заснував науково-літературний гурток. Тут почали друкувати твори полемічного характеру. Отож наприкінці XVI – на поч. XVII ст. богословські та філософські ідеї розвивалися здебільшого у творах письменників-полемістів, однак навряд чи можна говорити про існування в Україні цілісної філософської школи чи напрямку. Але ідеологічна боротьба, яка відбувалася в цей час у формі літературної полеміки, критики теологічних засад католицизму та обстоювання православ'я, об'єктивно сприяла розвитку філософської думки України, виділенню філософії в самостійну форму суспільної свідомості, галузь наукового знання. Варто зазначити, що в Острозькій академії широко вивчали твори античних філософів Арістотеля, Платона, Сенеки, візантійських богословів, італійських гуманістів Петрарки, Лоренцо Валли, Піко делла Мірандоли, Тассо, Джордано Бруно, Ніколо Макіавеллі. Не дивно, що українські письменники-полемісти кін. XVI – поч. XVII ст. були добре обізнані з досягненнями європейської філософії і минулої, і сучасної їм доби. Своєрідність висунутих під час богословської полеміки філософських ідей та їх нерозривний зв'язок з усією еволюцією європейської філософії дає підставу розглядати період кінця XVI – початку XVII ст. як важливий щабель у розвитку не лише богословської, а й філософської думки України.

У Москві, Заблудові, Острозі І. Федоров був лише керівником друкарень, тому не міг друкувати видання на свій розсуд, оскільки залежав від власника друкарні, мецената або ж державної та церковної влади. Це вплинуло передусім на його тексти до колофонів і післямов у цих друках: вони були здебільшого невеликі та характеризувалися офіційністю. «У Львові, де друкар став сам собі господарем, – наголошує Я. Ісаєвич, – він зміг вмістити і пишну видавничу марку, і яскраву, схвицьовану післямову, яка за літературними якостями набагато перевершує те, що маємо в інших друкованих виданнях того часу» [6, с. 191].

В Острозькій друкарні з 1577 до 1582 року під керівництвом Івана Федорова було видруковано «Читанку, або Азбуку» (1578); Буквар: передрук львівського Букваря з додатком «Сказанія» болгарського Чорноризця Храбра (початок X ст.) «Про письмена» (1578–1580); Новий Завіт зі Псалтирем (1580); Абетково-предметний покажчик із поясненнями до Нового завіту («Книжка собраніє»).

Для друкування острозьких видань було виготовлено (крім шрифту, яким складено львівський Апостол) п'ять нових шрифтів: три кириличних і два дрібних грецьких. Серед кириличних шрифтів був один середнього розміру, спроектований на основі попереднього шрифту І. Федорова та П. Мстиславця, і два дрібних напівкурсивного накреслення. Дрібні кириличні шрифти розроблені на основі шрифтової графіки українських рукописів середини XVI ст. і півуставного скорописного письма українських ділових тогочасних документів.

Сучасні науковці, зокрема Я. Ісаєвич, припускають, що ці шрифти (або їх значна частина) виготовив Гринь, але спроектував графіку шрифтів хтось із писарів канцелярії князя Острозького або, можливо, Герасим Смотрицький, який раніше був кам'янецьким писарем. Окрім цього, Гриневі, ймовірно, належать і дереворити, які помітно відрізняються від попередніх гравюр Івана Федорова.

Що ж стосується грецьких острозьких шрифтів, то книгознавці вважають, що прототипом для їх виготовлення, очевидно, послуговували шрифти з відомих усьому світові видань італійського видавця Альда Мануція.

Першою книгою, яку видав в Острозі 1578 року Іван Федоров, була читанка («азбука») Цей навчальний посібник «Грецько-руська церковнослов'янська книжка для читання», форматом в одну восьму частку аркуша й обсягом лише вісім нумерованих аркушів. Книжка містить титульний аркуш, оздоблений складальною рамкою. На звороті титулу зображено герб князів Острозьких, а під ним вказана дата видання. Посібник містить таблицю грецького алфавіту й молитви, складені на шпальті у два стовпці: зліва грецький текст, справа – церковнослов'янський. Грецькі та кириличні

шрифти використані двох розмірів. Крім складальної рамки з виливних прикрас на титульному аркуші, двох гравюр із зображенням герба князя Острозького та друкарського знака Івана Федорова, в Азбуці використано одну заставку і дві кінцівки, складені з виливних прикрас.

Другим острозьким виданням Івана Федорова, надрукованим у 1578–1580 р., також був навчальний посібник. Це передрук львівського «Букваря», крім післямови з додатком трактату болгарського Чорноризця Храбра про створення слов'янської абетки.

«Буквар», як і Читанка, виготовлений малим форматом (в одну восьму частку аркуша); його обсяг 48 аркушів. У книжці вжито більше графічних прикрас, ніж у Читанці: шість заставок (відбиті із чотирьох дощок львівського «Букваря»), чотири кінцівки (з трьох дощок львівського «Букваря»), одна ініціальна літера, оздоблена рослинним орнаментом, і один рядок в'язевого напису.

1580 р. було надруковане третє острозьке видання – Книга Нового Завіту, де містилися Псалтир, Четвероєвангеліє, Апостол і Апокаліпсис. Книга призначена для побутового користування і тому надрукована невеликим форматом (в одну восьму частку аркуша – розмір сторінок 15,2 x 8,7 см). Незважаючи на те, що шпальти були складані дрібним шрифтом (10 рядків = 40 мм), книга мала досить великий обсяг – 494 аркуші. Було використано пагінацію і колонтитули. У виданні вжито гравійований титульний аркуш, на звороті якого зображено герб князя К.-В. К. Острозького, оточений овальним декоративним обрамленням. Наприкінці книги є колофон і друкарський знак Івана Федорова. В оздобленні видання використано 36 заставок, 21 кінцівку, 18 дрібних прикрас із виливних форм, 29 візерункових ініціалів, 36 рядків в'язі тощо. Мотиви декоративних прикрас запозичив імовірно, Гринь Іванович з українських рукописів і книжок Франциска Скорини. В оздобленні титульного аркуша І. Федоров уперше використав дереворитну архітектурну рамку, яка згодом отримала назву форти (від латин. *porta* – брама, двері) і яку дослідники книги пов'язують із початком ренесансного напрямку у вітчизняному книжковому мистецтві. Прототипом для цієї форти була рамка на титульному аркуші Лютерового перекладу «Книга повчань Сірахових» (Віттенберг, 1533), але гравер її значно переробив.

У тому ж 1580 р. для Книги Нового Завіту окремим виданням був надрукований абетково-предметний покажчик, який склав член Острозької академії Тимофій Михайлович. Книжечка видана невеликим форматом (в одну восьму частку аркуша) й надрукована дрібним шрифтом (10 рядків = 40 мм). У покажчику використано герб В. К. Острозького, одну заставку й одну кінцівку. Напис на титульному аркуші – «Книжка собраніе вещей нужнійших» – оточений складальною рамкою та прикрашений різьбленою віньеткою. Науковці відзначають, що книжка Тимофія Михайловича – це перший в історії кириличної друкованої книги абетково-предметний покажчик [9].

Окрім вказаних видань, І. Федоров надрукував у Острозі 5 травня 1581 р. двохаркушеву листівку з віршованим текстом білоруського поета кінця XVI ст. Андрія Римші «Хронологія». Це календар найважливіших біблійних подій, у якому латинською, єврейською, слов'янською мовами наведено назви 12 місяців, а до кожної назви – коротенькі дворядкові вірші, написані тодішньою білорусько-українською літературною мовою.

Однак найвидатнішим острозьким виданням І. Федорова була повна Біблія, перекладена на церковнослов'янську мову. Вихід її 1581 р. став важливою культурною подією не лише для українсько-білоруської православної церкви, а й для всіх народів слов'янського світу.

Для її видання князь Острозький розіслав у різні країни уповноважених, які шукали списки з виправленими біблійними текстами, що зазначено в першій передмові до Острозької Біблії – «у багато далеких країв світу – до земель римських, Кайдійських островів (Крит), а найбільше до численних грецьких, сербських і болгарських монастирів, дійшов і до самого намісника апостолів, глави всієї східної церкви, вселенського патріарха Єремії, всюди настійно прохаючи для себе людей, які добре знають грецьке та слов'янське писання, та ізводів, добре виправлених, безпомилкових» [14, с. 1–19].

Отримавши справні біблійні тексти єврейською, латинською, грецькою, церковнослов'янською мовами, Острозька редакційна рада (у складі Герасима Смотрицького, Тимофія Михайловича, грека Євстафія Нафанаїла з Криту, Івана Федорова й багатьох інших книжників та мислителів) узяла за основу повний текст так званої Геннадіївської Біблії, переписаної в Новгороді під керівництвом новгородського митрополита Геннадія 1499 р. Її склали новгородські перекладачі за болгарськими списками доби болгарського царя Симеона (?–927), які набули поширення в Київській Русі в XI–XII ст.

Острозькі редактори, у свою чергу, внесли до перекладу тексту повної Біблії багато виправлень, спираючися на грецькі та слов'янські біблійні списки. Отже, в Острозькій Біблії «маємо типово східнослов'янський пізній варіант церковнослов'янської мови, – відзначає Я. Ісаєвич, – однак він став авторитетним і зразковим не лише для східних слов'ян, а й для православних південнослов'янських і східнослов'янських народів, перетворився якоюсь мірою в обов'язкову для всіх норму пізнього періоду старослов'янської літературної мови» [5, с. 155].

Острозька Біблія надрукована форматом в аркуш (як і обидва фєдоровські Апостоли) і має великий обсяг – 628 аркушів, або 1256 сторінок. У процесі виготовлення Біблії було задіяно шість друкарських шрифтів: чотири кириличних і два грецьких. Графіка острозьких кириличних шрифтів розроблена на основі дрібного півуставного письма тогочасних українських рукописів (з елементами скоропису), поширеного у волинських записових книжках 1560–1580 рр. Літери цих обох напівкурсивних шрифтів були світлішими, ніж літери московських друкарських шрифтів, а шпальти на сторінках – щільнішими.

У книзі наявна пагінація: колонцифри проставлені в правому верхньому кутку кожного пронумерованого аркуша. Розмір сторінок – 30,9 × 20,2 см (за примірником Львівського державного історичного музею); шпальти видовжені – 25,5 × 13,6 см, складання зроблене у два стовпці (но 50 рядків у кожному).

Біблія гарно оздоблена: на двоколірному титульному аркуші використана дереворитна рамка (яка була в обох «Апостолах»). На звороті титульного аркуша (як і в Новому Завіті) вміщено герб князя К.-В. К. Острозького. Фігурні гравюри у виданні відсутні, але книга насичена дереворитними та виливними прикрасами: 81 заставка, 68 кінцівок, 9 комбінованих (ксилографічних і виливних), а також численні прикраси, складені з дрібних виливних декоративних візерунків. За підрахунками Я. Запаса, у книзі використано 1384 візерункові дереворитні ініціальні літери в прямокутних рамках і 78 рядків в'язі [3, с. 168].

Для острозьких видань обидва герби К. Острозького (до Нового Завіту з Псалтирем 1580 р. і до Біблії 1581 р.), заставки та ініціальні літери, ймовірно, вигравіював учень І. Федорова – Гринь Іванович, який, до того два роки навчався у львівського маляра Лаврентія Пилиповича (Пухали). Академік Я. Запаско пише: «Отже, в оздобленні друків Івана Федорова брало участь принаймні п'ять відомих нам майстрів: передусім сам друкар, що був, безперечно, талановитим художником і гравером, Петро Тимофійович Мстиславець, співавтор видань І. Федорова в Москві та Заблудові, львівський митець Лаврентій Пилипович, учень І. Федорова й Л. Пилиповича Гринь Іванович та монограміст WS (Вендель Шарфенберг). Можливо, були й інші майстри, яких ми не знаємо. Усі вони – творці того мистецького багатства, яким досі вражають видання Івана Федорова» [2, с. 24–28].

Основному текстові Біблії передують панегіричний вірш Герасима Смотрицького про герб В. К. Острозького і дві передмови: перша – від князя Острозького, а друга (велика) – від Герасима Смотрицького на честь князя Острозького, де автор не лише описує великі заслуги князя перед народом, а й розповідає про тяжке становище українського та білоруського народів у складі Речі Посполитої. Після передмов викладено зміст видання. Далі йдуть тексти до книг Старого та Нового Завітів, велика післямова (грецькою і церковнослов'янською мовами), друкарський знак Івана Федорова та колофон про вихід книги у світ 12 серпня 1581 р.

У деяких примірниках є дата виходу книги – 12 липня 1580 р. Це трапилося тому, що спочатку почали друкувати тексти книг Нового Завіту (друга частина Біблії), плануючи закінчити друкування 1580 р. повної Біблії. Але наукове опрацювання та редагування текстів книг Старого Завіту значно затягнулося, тому довелося друкувати вихідні дані з новою датою виходу Біблії у світ. Через це фоліація (поаркушева нумерація) в книзі вжита непослідовно.

Верстка і друк Острозької Біблії двома фарбами (червоної фарби в книзі зовсім небагато) відзначаються високою друкарською культурою. Біблія була видана досить великим накладом для того часу – не менше 1500 примірників – і потрапила не лише на землі України та Білорусі, а й до Польщі, Болгарії, Румунії, балканських країн. Частину накладу надіслали в Московську Русь. Князь Острозький презентував кілька примірників Іванові Грозному, а той, у свою чергу, подарував Острозьку Біблію англійському дипломатові Джерому Горсею.

Острозька Біблія стала найважливішим знаряддям у боротьбі православного населення на українських і білоруських землях, які входили до складу Речі Посполитої, проти їх полонізації та окатоличування, за збереження своєї національної культури.

Ретельно вивчаючи друки Івана Федорова, вчені дійшли висновку, що цей видатний східнослов'янський книговидавець і друкар провів величезну дослідницьку роботу, вивчаючи та осмислюючи мистецтво східнослов'янських рукописів, а також методики книгодрукування й оздоблення видань своїх відомих попередників: Ш. Фіоля, Макарія, Б. Вуковича та Ф. Скорини. Друкар не оминув своєю увагою і досягнення книжкового мистецтва Німеччини, Італії, Франції [13, с. 76–81, 188–210].

Про те, як глибоко вивчив Іван Федоров мистецький рівень західноєвропейської книги, свідчить той факт, що він, ознайомившись із розвитком техніки різцевої гравюри на мідних пластинах, спочатку вирішив оздобити Острозьку Біблію мідьоритами. Він навіть домовився з майстром гравюри на міді Ебішем (родом із Саксонії), який мешкав на той час у м. Вроцлаві, щоб той виконав для Біблії 150 мідьоритів. В архівах м. Любліна Я. Ісаєвич знайшов запис (латиною від 3 червня 1578 р.), з якого випливає, що Ебіш просив за свою роботу досить високий гонорар – 700 злотих і, крім того, вимагав харчування для себе, своєї родини та підмайстрів на весь період часу, зайнятий гравіюванням серії мідьоритів. І. Федоров з Ебішем не закінчили справу не тому, що художник ставив надто високі вимоги (адже князь Острозький був одним із найбагатших магнатів свого часу), але, ймовірно, тому, що в членів Острозької академії були певні сумніви стосовно доцільності внесення в церковнослов'янську канонічну книгу зі сталими художніми традиціями орнаментикою рослинного характеру. Цей декоративно-рослинний стиль набув у Західному регіоні України упродовж першої половини XVI ст. великої популярності і в оздобленні рукописів, і в оздобленні архітектурних споруд. Наприклад, у рослинних заставках І. Федорова трапляється багато спільного з орнаментальними прикрасами таких рукописів, як Євангеліє з Хишевич (1546), Загорівській Апостол (1554), Пересопницьке Євангеліє (1556–1561) [5, с. 155].

Для останніх острозьких видань – Нового Завіту з Псалтирем і Біблії – було використано інші технічні прийоми різьбярства по дереву. Декор рослинного орнаменту на вузьких заставках гравер виконав тонкою білою лінією по чорному тлі: на гнучких білих стеблинах поруч із листками де-не-де вкомпоновані стилізовані зображення квітів і плодів. При створенні композиції цих заставок було багато запозичено з доробку місцевих оздоблювачів рукописної книги. Однак книгознавці, крім цього, знаходять спільні риси між острозькими декоративними прикрасами та рослинною орнаментикою деяких архітектурних споруд Львова, зокрема каплиці Трьох Святителів, що була завершена 1578 р., і так званої Чорної кам'яниці на площі Ринок.

У науковій літературі наголошено, що Іван Федоров із майстрами, які допомагали йому оздоблювати свої видання, при створенні прикрас широко вживали кращі мистецькі взірці західноєвропейської гравюри. Наприклад, книгознавець Г. Коляда вказує навіть на одну із заставок до львівського Апостола 1574 р., яка є творчою переробкою гравюри на міді (з мідьоритного тонового відбитка на чорно-білу графіку дереворита), що належала німецькому граверові першої половини XVI ст. Гансу Зебальду Бегаму – учневі великого Альбрехта Дюрера [8, с. 85–91]. А більшість московських прикрас до федоровських видань, скомпонованих на основі стрічкового плетіння, виконана за мотивами заставок із польського видання Біблії, надрукованої польським друкарем М. Шарфенбергом 1561 р.

В українських рукописах уже в першій половині XVI ст. широко застосовували орнаментальні кінцівки, створені з елементів плетінчастого або плетінчасто-рослинного орнаменту. Іван Федоров у своїх друках також не відмовлявся від використання цього структурного та водночас художнього елемента книги і з помічниками виготовив багато дереворитів: 13 дощок вирізьблені на основі плетінчастого і 6 – на основі плетінчасто-рослинного та рослинного орнаментів.

Дослідники книги звертають увагу на виливні прикраси із зображенням «голівки херувима» (обличчя з крильцями по боках), яким у науковій літературі дали назву херувіми-українці. Останнім часом знайдено прототип цього виливного декоративного елемента в книзі Гжегожа Павла із Бжезін (Польща), виданій анонімною протестантською друкарнею 1568 р.

В оздобленні федоровських друків значне місце відведено малюнкам ініціальних літер. Я. Запаско поділяє їх виразну графіку на чотири групи: стародрукового характеру, ініціали-ломбарди та дві групи буквиць до острозьких видань Нового Завіту з Псалтирем і Біблії. Візерункові ініціали, оздоблені орнаментом стародрукового характеру, використані у виданнях московського та львівського Апостола (1564, 1574) і в заблудівському друці Псалтиря із Часословом (1569—1570). Ініціали-ломбарди (суцільно залиті фарбою ініціальні літери, запозичені з рукописів) були вико-

ристані для виділення й оздоблення текстів другорядних розділів у таких друках, як московські «Апостол» (1564) та Часовники (1565) і особливо заблудівське Євангеліє учительне (1569), де ломбарди слугують головною прикрасою друку [3, с. 168].

Ініціальні літери в Острозькій Біблії мали свої особливості: оздоблені рослинними візерунками буквиці компонували в прямокутних рамках і вирізьблювали білими лініями по чорному тлі. Загальна композиція ініціальних літер до острозького видання Нового Завіту з Псалтирем нагадує побудову візерункових ініціалів у Біблії, але в Новому Завіті вони являють собою чорне забарвлення на білому тлі та без рамок.

Дотримуючися традиції оздоблення східнослов'янської рукописної книги, І. Федоров застосував у своїх друках також декоративне в'язеве письмо, але в'язеві рядки різної висоти (від 2,1 до 0,6 см) він не виливав із металу, як це робив, наприклад, Ш. Фіоль, а вирізьблював на дереві.

У художньому оздобленні українських федоровських видань використано небагато гравюр із зображенням фігур і предметів – усього дереворитів, – але деякі з них, за визначенням відомого російського дослідника книжкової графіки О. Сидорова, виконані на високому мистецькому рівні [14].

До них належать, зокрема, такі гравюри зі львівського «Апостола» (1574), як фронтиспісна ілюстрація (на цілу сторінку) із зображенням апостола Луки в архітектурній рамці та валика рослинна композиція на звороті останнього аркуша, у якій поєднано герб Львова і друкарський знак Івана Федорова. Ці гравюри (позначені монограмами WS та ЛП) відзначаються професійним різьбярством на дереві: штрихи чіткі та напружені, а необхідна лойова градація досягається за допомогою перерхресного штрихування.

Розробляючи загальну художньо-конструктивну побудову своїх майбутніх видань, І. Федоров дбав про високу друкарську культуру. Він стежив за тим, щоб рядки були складені чітко й рівно, виключання рядків було правильним, а шпальти ретельно вирівняні з обох боків. Федоров почав використовувати розділові знаки: крапку й кому, знаки наголосу, а також знаки для виконання «хресного знаменія» (у вигляді хрестиків). Абзаців у федоровських виданнях ще не було – на початку нового абзацу друкар розміщував збільшену червону літеру, винесену за межі шпальти; не використовував Федоров і знаків переносу слів, вирівнюючи рядки при верстанні шпальт за допомогою крапок або ком.

Щоб читачеві легше було працювати з книгою, І. Федоров запровадив колонцифри (нумерацію аркушів), колонтитули (скорочені назви розділів, які повторювалися на кожній сторінці), а також систему виокремлень у тексті за допомогою іншої фарби, як це робили в рукописах і перших кириличних друках: окремі літери, слова або цілі рядки. Але Федоров ніколи не зловживав цим прийомом і не перенасичував шпальти червоним кольором. Дуже вміло він користувався системою надшпальтових і підшпальтових червоних рядків, які надавали сторінкам композиційної виразності.

Особливу увагу друкар приділяв системі позначок на книжкових полях (маргіналіям), від яких значною мірою залежало зручне користування книгою: покажчикам розділів, що допомагали швидко знаходити потрібні тексти; посиланням на джерела; покажчикам текстів для читання за днями тижня; буквеним покажчикам тощо. За необхідністю деякі покажчики виокремлювали червоною фарбою або обрамлювали (наприклад, тексти для читання щодня впродовж тижня).

Іван Федоров розробив чітку посторінково-просторову побудову книги: поділив текст на окремі частини, розділи та статті, подав передмови й післямови, конструктивно обґрунтував побудову початкової та кінцевої сторінок. Елементи художнього оздоблення – заставки, кінцівки, ініціали, різні декоративні прикраси – Федоров використовував не як самоціль, а для підкреслення структурної побудови тексту. Наприклад, кожний новий розділ у книзі «Апостол» починається зі сторінки, розміщеної на правому боці розгортки; до головних розділів даються великі графічні заставки, під ними – червоні в'язеві заголовки та великі візерункові ініціали; а до другорядних частин – малі заставки, ломбарди (суцільно залиті фарбою ініціальні літери), а також заголовки, складені зі шрифтів більшою кегля. Кінцівкам друкар відводив не лише декоративну роль, а й службову, і подавав їх на кінцевих сторінках лише тоді, коли закінчувався текст великих розділів або всієї книги.

Іван Федоров використав у своїх друках усе найкраще, що було в слов'янських рукописах XV – першої половини XVI ст. Це стосується передовсім рукописних кирилических шрифтів півуставного накреслення, на основі яких Федоров із помічниками створив свої друкарські шрифти. Наприклад, розробляючи

графіку шрифту до московського «Апостола» (1564), він узяв за взірць півуставні кириличні шрифти з рукописів, виконаних у Троїце-Сергієвій лаврі.

Для друкування кириличних книг Іван Федоров розробив свою техніку двоколірного друку. На Заході двоколірний друк, який винайшли наприкінці XV ст., виконувався з двох друкарських форм у два фарбопрогони: з однієї форми друкувалася чорна фарба, з другої – червона. Тому кириличні друки виготовляли достатньо великими форматами і щоб скласти певну кількість друкарських форм для друкування червоної фарби (для кожної шпальти), потрібно було дуже багато прогалинного матеріалу. І. Федоров відмовився від такої техніки двоколірного друкування, можливо, тому, що друкарня Федорова не мала для цього необхідних потужностей. Була поширена ще одна техніка двоколірного друкування східнослов'янських першодрукарів Ш. Фіоля та Макарія – друкування з однієї форми, але у два фарбопрогони. Друкарську форму покривали тонким пергаментом, у якому були прорізані віконця для складальних елементів шпальти, які повинні одержати червону фарбу; після надрукування червоної фарби (перший прогін) пергамент із форм вилучали, а червоні літери, окремі рядки та виливні декоративні елементи забирали з форми; після цього друкували чорну фарбу (другий прогін). Цю техніку також відкинув І. Федоров, оскільки вимагала багато пергаменту, який дорого коштував. Крім відзначених технік, існувала ще й техніка двоколірного друку, яку використовували майстри при друкуванні російських анонімних видань: з однієї друкарської форми за один прогін друкували дві фарби разом – чорну й червону. Дослідники книги вважають, що Іван Федоров працював у московській Анонімній друкарні і, можливо, разом з П. Мстиславцем брав участь у друкуванні саме таким способом вузько шрифтового Четвероєвангеліє (близько 1553 р.). [3] Спосіб двоколірного друкування з однієї форми був дуже простим: друкарську форму покривали чорною фарбою, а потім окремі рядки, літери, знаки й виокремлення в тексті ретельно витирали та покривали за допомогою пензля червоною фарбою. Після цього друкування робили за один прогін. Однак така техніка друкування не гарантує чіткого й рівномірного відбивання червоної фарби на папері. Тому І. Федоров розробив свою оригінальну техніку двоколірного друкування: з однієї форми, але у два фарбопрогони. Крім цього, він відмовився від використання дорогого пергаменту. Його метод виявився зручнішим у процесі друкування і, до того ж, економічнішим. Коли версталися шпальти, то під відповідні літери, виокремлення в тексті та виливні прикраси підкладали прогалинний матеріал так, щоб всі ці місця на шпальтах були розміщені від основного складеного тексту. Потім ці піднесені елементи покривали за допомогою пензля кіновар'ю і робили з форми відбиток. Після надрукування червоної фарби (перший прогін) червоні літери та виливні декоративні елементи вилучали з друкарської форми, а їх місця заповнювали прогалинним матеріалом. Другим прогоном уже друкували основний текст чорною фарбою.

Виконані у дві фарби друки І. Федорова відзначалися великою друкарською майстерністю: червона та чорна фарби, зазвичай, були відбиті чисто й чітко, з однаковою інтенсивністю від першої до останньої шпальти. Пізніше спосіб двоколірного друкування, який запровадив І. Федоров, запозичили не лише українські друкарі, а й майстри всіх східнослов'янських країн, і використовували його впродовж майже двох століть.

Формати федоровських українських видань і пропорції шпальт наближалися до розмірів і пропорцій сторінок у тогочасних рукописах. Так, друки літургійного призначення – такі, як Апостол (1574) або Біблія (1581) – були надруковані великими форматами в половину паперового аркуша (ін-фоліо). А такі друки, як Буквар (1574), Читанка (1578), Новий Завіт із Псалтирем (1580), видавалися малими форматами – у восьму частку аркуша (іноктаво) і були зручні для читання. Двостовпцева шпальта в Острозькій Біблії (без колонтитулів) була великою: 25,5 x 13,6 см (при розмірі сторінок після обрізу книжкового блоку 30,9 x 20,2 см), а шпальта Нового Завіту з Псалтирем – набагато меншою: 12,2x5,5 см (при розмірі сторінок після обрізу книжкового блоку 15,2x8,7 см). Розміри книжкових полів у федоровських друках досить великі. У львівському Апостолі широкі поля (2,7; 4,0; 5,1; 5,4 см) надають шпальтам стрункості та урочистості, а пропорційні відношення між розмірами полів і шпальт на розгортах Нового Завіту зі Псалтирем створюють враження продуманої рівноваги.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Висока друкарська та видавнича культура видань Івана Федорова справила великий вплив на подальший розвиток мистецтва української книги, започаткувала новий етап у розвитку української культури.

Першодрукар був філософом, автором високолітературних передмов та післямов, укладачем тексту та редактором видань, каліграфістом і талановитим художником.

Книгами І. Федорова легко користуватися, їх зручно читати завдяки доцільній функціонально-структурній системі побудови тексту на шпальтах, чудовій графіці складального кириличного шрифту, який створив І. Федоров із помічниками на основі півуставного письма місцевих українських рукописів XVI ст. Крім цього, федоровські книги відзначаються високим професійним рівнем техніки складання та верстання шпальт і майстерно виконаним двоколірним друком.

Створені в Україні Іваном Федоровим і його помічниками друкарські шрифти були не лише технічно досконалі та високохудожні за рисунком, а й легкі для читання. Тому їх, як і шрифти, виконані пізніше на основі федоровської шрифтової графіки, українські друкарі використовували включно до XVIII ст. А гравюри на дереві з його друків – заставки, кінцівки, візерункові ініціали – були настільки художньо привабливі, а дошки настільки міцні, що ними користувалися друкарі України майже до початку XIX ст.

Джерела та література

1. Владимиров Л. И. Всеобщая история книги / Л. И. Владимиров. – М. : Книга, 1988. – С. 312.
2. Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова / Я. Запаско. – Львів : [б. в.], 1974. – С. 24–28.
3. Запаско Л. П. Пам'ятки книжкового мистецтва / Я. Запаскою – Львів : Вища шк., 1984. – 168 с.
4. Запаско Л. П. Львівські стародруки / Л. П. Запаско, О. Я. Мацюк. – Львів : Каменяр, 1983. – 123 с.
5. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Д. Ісаєвич. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Львів : Вища шк., 1983. – 155 с.
6. Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вища шк., 1989. – 191 с.
7. Кеппен П. И. О памятнике Ивану Федорову / П. И. Кеппен // Список русских памятников. – М. : [б. и.], 1822. – С. 38.
8. Немировский Е. Л. Славянские издания кирилловского церковнославянского шрифта. 1491–2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы / Е. Л. Немировский. – Т. 2. кн 2. 1593–1600.
9. Немировский Е. Л. Возникновение книгопечатания в Москве / Е. Л. Немировский. Иван Федоров. – М. : [б. и.], 1964.
10. Немировский Е. Л. Труды по истории русского книгопечатания во второй половине XIX – XX в. / Е. Л. Немировский // Книга. Исследования и материалы. – СПб. ; М. : [б. и.], 1964.
11. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / І. І. Огієнко. – К. : Либідь, 1994 (репринт Львів. вид-ва, 1925). – С. 76–81, 188–210.
12. Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця.
13. Пташицкий С. Л. Иван Федоров. Издания Острожской Библии в связи с новыми данными о последних годах его жизни / С. Л. Пташицкий // Печатное искусство Р. Голике. – СПб. : [б. и.], 1903. – С. 1–19.
14. Сидоров А. А. Нововідкрите видання Івана Федорова. – Львів, 1955.

Бляшук Александра. Философско-художественные особенности отделки книгодруков Ивана Федорова. В статье освещены важные аспекты издательской деятельности выдающегося мастера, философа, художника, литератора, издателя и основателя книгопечатания в Украине Ивана Федорова. Охарактеризованы философско-художественные особенности его старопечатных книг. Особое внимание уделено составу и художественной отделке книг Ивана Федорова. Представлено развернутое описание каждой кириллической книги, отпечатанной Иваном Федоровым в Украине, в частности в Остроге. Отмечено нововведенные подходы в книгопечатании и оформления изданий, что повлияло на издательскую отрасль в Украине и за ее пределами. Акцентируется внимание на значении художественного наследия Ивана Федорова для украинской культуры, общественно-политической жизни, философской мысли и современного книгоиздательства.

Ключевые слова: украинская печатная книга, книгопечатание, отделка книг.

Blyashuk Alexandra. Philosophical and Artistic Characteristics of Decoration Books Ivan Fedorov. Highlight important aspects of Publishing houses of the great master, of the philosopher, artist, writer, publisher and founder of the of book printing in Ukraine Ivan Fedorov. Been filed characteristic of philosophical and artistic features of of old printed books first printer. Of particular attention is paid to the composition and decorating books of Ivan Fedorov. Presented a detailed description of each of the books printed in Cyrillic by Ivan Fedorov in Ukraine, in particular in Ostrog. Marked new approaches to typography and design books that had an impact on the publishing industry in Ukraine and abroad. Focuses attention on the importance of the artistic heritage of Ivan Fedorov for Ukrainian culture, social and political life, philosophical thought and contemporary book publishing.

Key words: Ukrainian books, printing, decoration of books.

Стаття надійшла до редколегії
28.03.2013 р.